

В. С. Деревнін

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТОВАРНОЇ БІРЖІ

Хоча в літературі з цього приводу існують різні точки зору, але все ж виправданим, на нашу думку, здається вважати, що прототип майбутніх бірж з'явився у Стародавньому Римі [6], де існували так звані «*comptrogi*) *mercatoria*» комерційні організації, метою яких було створення сприятливих умов для торгівлі. Члени таких корпорацій збиралися на збори, на яких час-то укладалися правочини не лише з реальним товаром, але й на майбутній урожай.

Звісно, точно визначити момент виникнення таких корпорацій прототипів бірж навряд чи є можливим, але можна, хоча б приблизно, встановити, коли міг з'явитися цей інститут.

Очевидно, власне товариство торгівців могло з'явитися уже на час існування Законів XII таблиць, хоча в літературі й немає єдності стосовно видів юридичних осіб, які могли існувати в ті часи. Деякі дослідники вважають, що корпорації приватних осіб могли виникати вільно, якщо їх цілі не суперечили законодавству, інші — взагалі не згадують торговельні товариства серед об'єднань громадян.

Та все ж виникнення більш реального праобразу бірж, як здається, слід пов'язувати не лише з можливістю виникнення торгових товариств, але й з тим моментом, коли у них почали помітно проступати риси біржі, тобто коли за допомогою цих товариств вже учинялися правочини не лише з реальним, але й з відстроченим виконанням. А це стало можливим тільки після появи консенсуального договору купівлі-продажу, який спочатку опосередковував безпосередній обмін речі на річ і лише з часом перетворився на договір з відстроченим виконанням.

Пізніше з'являються договори не лише з відстроченням виконання, але й такі, де предметом є речі, котрі поки що не існують, але які можуть з'явитися в майбутньому.

Очевидно, що за наявності таких правочинів уже може йтися про певні прояви ознак біржової торгівлі за допомогою спеціальних товариств, хоча, звичайно, ні про сформульоване поняття біржі, ні про сам термін «біржа» не йшлося. Разом із тим, як здається, ідея торгівлі товарами на «біржових» засадах вже була сформована достатньо чітко.

Своєрідними видами біржової торгівлі (чи «прототипами» останньої) стали караванна та ярмаркова торгівля.

Що стосується визначення часу початку власне біржової торгівлі в Європі, то з цього питання єдності у авторів, які пишуть на цю тему, немає.

Так, дехто стверджує, що біржа виникла в XIII-XV ст. в Північній Італії, але поширення у діловому світі набула у XV ст. в Антверпені, Ліоні і Тулузі, потім в Лондоні і Гамбурзі.

З XVH ст. біржі вже діяли в багатьох торгових містах європейських держав. При цьому під біржами малися на увазі будівлі, де збираються ділові люди, причетні до торгівлі, для ведення переговорів і укладення оптових торгових угод відповідно до встановлених правил.

Перші біржі були лише товарні, значення яких полягало в тому, що вони замінили купівлю-продаж наявним товаром з рук в руки на покупку по зразках через біржових посередників.

На думку інших авторів, вже у XII — XIII ст. у Європі англійські, фламандські, іспанські та італійські купці почали укладати правочини з майбутнім товаром, які іноді супроводжувалися й відстроченням платежів, що є однією з важливих ознак біржової торгівлі. Приблизно в той самий час виникає й торгівля за зразками [1, с. 76].

Очевидно, можна погодитися з думкою, що у повному значенні цього поняття біржа виникла у XVI ст. в Антверпені, котрий на той час був центром європейської торгівлі. Спочатку основним (та й єдиним) біржовим товаром був перець, ціни на який визначали становище решти товарного ринку.

Поступово біржові спекуляції поширилися й на інші товари: мідь, олово тощо. Майже одночасно з Антверпенською біржею виникла біржа товарів і цінних паперів у Ліоні. Своєрідною «наступницею» Антверпенської біржі стала Амстердамська біржа, де була зосереджена торгівля акціями Ост-Індійської компанії, створеної у 1602 р., та Вест-Індійської компанії, котра вийшла на ринок дещо пізніше. Завдяки акціям цих двох компаній Амстердамська біржа на початку XVH ст. стала найбільшим європейським ринком.

Але у 1837 р. виникла біржова криза, причиною якої став «тюльпанний бум», і Амстердамська біржа на багато років припинила свою діяльність.

Традиції Амстердамської біржі були продовжені Лондонською біржею, де у XVII ст. активно діяли три акціонерні компанії: Товариство для торгівлі з Індією, Африканська і Гудзонова акціонерні компанії.

На початку XVH ст. активні біржові операції були розпочаті у Франції, де на той час також почали виникати акціонерні товариства, активізувалася торгівля товарами та цінними паперами.

Очевидно, можна констатувати, що приблизно в середині XVH ст. завершився період «начального» становлення бірж (у кожному разі західноєвропейських).

Що стосується Російської імперії, то перша російська біржа з'явилася у Санкт-Петербурзі в 1724 р., після того як у 1723 р. Указом Сенату була заснована Петербурзька товарно-фондова біржа, котра тривалий час залишалася виключно товарною, і тільки з часом на ній почали здійснюватися операції з цінними паперами.

У літературі зустрічаються твердження, що першою після Санкт-Петербурзької була заснована Московська товарно-фондова біржа, а пізніше з'явилися так звані «провінційні» біржі: Київська, Одеська, Харківська, Варшавська, Ризька, Миколаївська, Херсонська та інші [2, с. 61].

Проте таке твердження не повною мірою відповідає істині, у кожному разі є неправильним стосовно Одеської товарної біржі, де фактично біржа була

заснована у 1796 р., коли за клопотанням іноземного і місцевого купецтва де-Волян дав розпорядження зайнятися заснуванням біржі. Вже з 30 жовтня цього ж року в будинку пана Дофіне почали проводитися щоденні торгівлі зібрання.

Взагалі слід зазначити, що помітний розвиток біржового руху в Росії відбувся в 30-40-х роках минулого сторіччя, коли зростання фабрично-заводських кустарних підприємств стимулювало розширення торгово-ринкових відносин. В ці роки виникли біржі в Кременчуці, Рибінську, Нижньому Новгороді та інших торгових центрах Російської імперії.

Періодом ствердження біржової діяльності в Росії були 1860-1870-ті роки, що було безпосередньо пов'язане зі сплеском економічного піднесення в країні у зв'язку з реформами 1861 року, коли біржі виникли практично у всіх крупних містах Росії.

Вся діяльність біржових установ регламентувалася положеннями Статуту. В ньому строго визначалася процедура, умови і правила укладення операцій, права і обов'язки учасників.

Проте характеризуючи загальний стан біржової торгівлі в Російській імперії та особливості виникнення і розвитку бірж, слід мати на увазі, що, попри видиме і відчутне пожвавлення у цій галузі, існувала низка політичних та економічних чинників загального характеру, які, впливаючи на стан економіки Росії в цілому, не могли не відобразитися і на такому елементі ринку, як біржі.

Порядок організації і діяльності товарної біржі за торговельним законодавством мав низку особливостей. Так, Статут торговельний у ст. 592 встановлював, що основні повноваження закріплювалися за зборами виборних біржового товариства. Відповідно до ст.ст. 593, 594 Статуту до їх функцій належало вирішення питань порядку встановлення і проведення зборів товариства, створення умов для укладення біржових угод, визначення часу відкриття і закриття біржових зборів, призначення штрафів за несвоєчасне перебування на біржі.

Статuti деяких бірж, крім цього, встановлювали й інші повноваження. Зокрема, статuti Санкт-Петербурзької, Калашниковської хлібної біржі встановлювали можливість клопотатися перед урядом про вжиття заходів для задоволення потреб промисловості і торгівлі, а також надання уряду пропозицій щодо розвитку торгівлі і промисловості [3, с. 33].

Для управління справами біржі засновувався біржовий комітет, повноваження якого не визначалися у Статуті торговельному, а закріплювалися лише у статутах бірж. Зокрема, відповідно до ст. 43 Статуту Санкт-Петербурзької біржі біржовий комітет складався з голови, членів від купецтва (біржових старшин) і гофмаклера.

У літературі зазначається, що біржі створювалися як державою, так і торговим станом. Припинення діяльності бірж здійснювалося відповідно до загальних положень цивільного законодавства. Причинами припинення могли бути закінчення строку, на який біржу було створено, досягнення мети створення біржі, в силу закону (наприклад, адміністративною владою у випадку, коли діяльність біржі буде визнана шкідливою).

Основним недоліком законодавства того часу є відсутність єдності у регулюванні створення і організації роботи біржі. До того ж органи управління біржі, крім здійснення основних своїх функцій, ще й мали додаткові повноваження з представництва біржі у сфері торгівлі і промисловості, що у Європі було характерним лише для торговельних палат.

Ще до появи міста Одеси місце, де воно згодом було розташоване, мало неабияке торговельне значення: початок міста збігається з заснуванням гавані для купецьких суден.

Вигідне географічне розташування на шляхах з Європи у країни Близького Сходу і Африки, м'який і теплий клімат на березі Чорного моря, що рідко замерзає взимку, відкривали місту великі перспективи, що потребувало створення відповідних торговельних господарських структур. Ще у 1794 р. було засновано у Хаджибеї поштову експедицію. Весною 1795 р. були відкриті митниця і карантин.

У 1796 р. було прийняте рішення про заснування біржі, а вже з 30 жовтня щоденно з 10 до 12 години ранку відбувалися торгові зібрання. Для нагляду за порядком на біржі були присутні поліцмейстер або голова карантину.

Для різноманітних доручень були сержант і 10 рядових. Були також маклери і нотаріуси. Вони приймали присягу і повинні були приймати відвідувачів щодня з 15 до 17 години і мати над дверима вивіску «Тут живе маклер слуг і робочих людей».

Укладення договорів про прислугу і робітників було їх основним обов'язком. Але вони могли посвідчувати інші угоди і записувати векселі. Власне, саме 1796 р. і слід вважати, на нашу думку, роком виникнення Одеської біржі.

Після надання 10 травня 1817 р. Одесі статусу порто-франко, який поширювався на порт і на місто, біржова торгівля отримала потужний імпульс до розвитку. Для першої офіційно визнаної біржі на Біржовій площі протягом 1829–1834 рр. був зведений будинок, де після цього й провадилися біржові зібрання.

20 червня 1848 р. було затверджено Статут Одеської біржі з організацією особливого Біржового комітету. За цим Статутом Одеська товарна біржа визначалася як місце постійних зібрань осіб, що здійснюють в Одесі торговельні операції, для взаємних відносин і угод (за всіма галузями)

Одеська товарна біржа знаходилась у віданні Міністерства фінансів по департаменту торгівлі і мануфактур і у безпосередньому підпорядкуванні Одеського біржового комітету.

При Одеській товарній біржі працювали 60 біржових маклерів, з числа яких обиралися: 1 гофмаклер (який входив до Біржового комітету); 10 корабельних маклерів; 2 біржових нотаріуси; 2 аукціоністи; 6 біржових експертів. Затверджені на посаді маклери отримували печатку і гербовий знак, який носили у петлиці під час виконання своїх обов'язків.

Платня (винагорода) призначалась маклерам у таких розмірах: по товарних угодах — по 0,5 % з продавця і покупця; по переводних векселях по 1,8 % з продавця або векселедавця; за інші грошові оборудки, як і по страхуванню, — по 1,8 % від того, хто позичає; по найму будинків, крамниць тощо — по 1 % з кожної із 95 сторін.

Війна на Балканах у 1913 р. призвела до різкого скорочення торгівлі українським і бессарабським зерном. З початком першої світової війни Одеська біржа, як і інші біржі Росії, була офіційно закрита.

Діяльність її відновилась лише на початку 20-х років. З 1923 р. Одеська біржа працювала у своїй будівлі на розі Пушкінської і Поліцейської.

У 1924-1925 рр. відбувається активізація біржової активності, зумовлена непом. У загальному біржовому обігу частка державних організацій в ті роки складала 52,7 %, кооперації — 17,7 %, приватні організації — 29,6 %.

Однак починаючи з 1926 року відбувається занепад непу, а з ним — і біржі. Наприкінці 1929 р. на території СРСР не лишилось жодної біржі, а заняття маклерством почали піддавати карному переслідуванню.

Знов працювати Одеська товарна біржа почала 23 жовтня 1990 р.

Починаючи з 1995 р. біржа повернулась до торгівлі зерном.

Отже розвиток біржової торгівлі та бірж на території нашої держави має достатньо тривалу історію.

У 1913 р. в Україні діяли біржі: у Бердянську, Дніпропетровську, Запоріжжі, Києві, Кременчуку, Маріуполі, Миколаєві, Одесі, Харкові, Херсоні, які здійснювали торгівлю, як правило, сільськогосподарською продукцією.

Крім того, на Київській, Одеській та Харківській біржах здійснювалися також угоди з цінними паперами [4, с. 33].

На думку деяких авторів, законодавча основа для відродження біржової діяльності в Україні була створена лише після прийняття 28 грудня 1994 р. Закону України «Про оподаткування доходів підприємств», яким податок на посередницьку діяльність знижувався з 75 до 45 %. Але, як здається, тут має йтися не про *створення*, а про *вдосконалення* законодавчого підґрунтя біржової діяльності.

Література

1. Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения). — М. : Юрид. лит., 1989.
2. Иоффе О. С. Основы римского гражданского права / О. С. Иоффе, В. А. Мусин. — Ленинград: Из-во Ленингр. ун-та., 1975. — С. 61.
3. Черниловский М. Лекции по римскому частному праву. — М. : Юрид. лит., 1991.
4. Солодкий М. О. Біржовий ринок / М. О. Солодкий. — К. : Джерела М, 2001.
5. История биржевой торговли в Одессе // Солодкий М. О. Біржовий ринок. — К. : Джерела М, 2001.
6. Римское частное право / Под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. — М. : Госюриздат, 1948. — С. 447-448.

Анотація

Деревин В. С. Загальна характеристика товарної біржі. — Стаття.

Стаття присвячена історично-правовому розвитку товарної біржі. Та все ж виникнення більш реального прообразу бірж, як здається, слід пов'язувати не лише з можливістю виникнення торгових товариств, але й з тим моментом, коли у них почали помітно проступати риси біржі, тобто коли за допомогою цих товариств вже учинялися правочини не лише з реальним, але й з відстроченим виконанням.

Ключові слова: товарна біржа, етапи, розвиток, історичний аспект.

Аннотация

Деревнин В. С. Общая характеристика товарной биржи. — Статья.

Статья посвящена исторически-правовому развитию товарной биржи. И все же возникновение более реального прообраза бирж, как кажется, следует связывать не только с возможностью возникновения торговых обществ, но и с тем моментом, когда у них начали заметно проступать черты биржи, то есть когда с помощью этих обществ уже делались сделки не только с реальным, но и с отсроченным выполнением.

Ключевые слова: товарная биржа, этапы, развитие, исторический аспект.

Annotation

Derevnin V. S. General description of commodity exchange. — Article.

The article is devoted to historical-legal development of commodity exchange. Yet, as seems, it is necessary to bind the origin of more real prototype of exchanges not only to possibility of origin of auction societies but also with that moment, when at them the lines of exchange began notably to ooze, that, when by these societies transactions not only with the real were already done but also with the deferred implementation.

Keywords: commodity exchange, stages, development, historical aspect.

УДК 346.7:347.79

Ю. З. Драпайло

ПРАВОВА ПРИРОДА ЗВОДУ ЗВИЧАЇВ МОРСЬКОГО ПОРТУ

Постановка проблеми. У ст. 78 Кодексу торговельного мореплавства (далі — КТМ) встановлено, що одним з повноважень начальника морського порту є видання зводу звичаїв морського порту. Інші положення, які б стосувались безпосередньо зводу звичаїв морського порту, в КТМ відсутні. Відсутність достатнього правового регулювання, визначення статусу та юридичної сили зводу звичаїв морського порту може призвести до проблем на практиці, пов'язаних з правильним застосуванням відповідних положень різними суб'єктами, зокрема, й суб'єктами господарювання.

Основна проблема такого стану пов'язана, передусім, з відсутністю спеціальних наукових досліджень щодо визначення правової природи зводу звичаїв морського порту, його місця серед інших джерел права, зокрема, джерел господарського права.

Достатньо активно досліджувалась правова природа звичаїв загалом та співвідношення його з іншими джерелами права такими вченими, як Ю. М. Оборотов, О. Ф. Скакун, В. В. Форманюк, О. А. Васянович, С. С. Павлов, Т. О. Піскун, С. О. Погрібний та інші. Серед вчених-господарників, що торкалися морської тематики, слід відзначити О. П. Подцерковного, С. Б. Мельник, О. А. Квасницьку, К. С. Письменну та інших. Разом із тим питання правової природи Зводу звичаїв морського порту з погляду регулюючого впливу на економічні відносини потребують окремого системного аналізу.